

ПОЛІФУНКЦІОНАЛЬНІСТЬ АВТОРСЬКИХ ПАРЕМІЙ В РОМАНІ «ПІДЛІТОК» Ф. ДОСТОЄВСЬКОГО

О.О. Бистрова,

*Тернопільській національній педагогічній університет ім. В. Гнатюка,
м. Тернопіль*

Статтю присвячено дослідженню функціонування авторських паремій як одного зі складників поетикальної парадигми романної прози Ф. Достоевського. Подається аналіз в аспекті ідей українських літературознавців, які досліджували стиль письменника. Враховуються теоретичні положення Д. Чижевського.

Ключові слова: *поетика, художній світ, афоризми, антропологія, сакральність.*

Роман «Підліток» розгортає перед дослідником широке поле прикмет стилю романної прози Ф. Достоевського. Нашим завданням є зробити спробу цілісного аналізу поетикальної парадигми роману «Підліток» крізь призму літературознавчих ідей українських дослідників, до яких у першу чергу належить Д. Чижевський, який написав велику кількість наукових статей з дослідження деяких аспектів манери письменника. Досліджуючи романи Ф. Достоевського, Д. Чижевський звертає увагу на досить розлогий комплекс проявів пульсуючих прикмет поетики, які формують цілісність стилю як «ситуативно пов'язану мову» [1].

Роман «Підліток» був поверненням до задуму, який хвилював Достоевського в кінці 1869-1870 рр. і був відкладений через роботу над «Бісами» та обдумуванням роману «Життя великого грішника». З великою гіркотою писав Достоевський до Н.Н.Страхова 2 (14) грудня 1870р.: «...якщо б я був свобідним, тобто якщо б не терпів постійну потребу в грошах,... то сів би просто за мій майбутній роман. Цей майбутній роман вже більше трьох років мучить мене, а я за нього не сідаю, бо хочеться писати його не до строку, а так, як пишуть Толстие, Тургенєви та Гончарови... Назва роману: «Життя великого грішника». Цей задум воскресає у свідомості Достоевського в новій, перетвіленій формі лише 1874 р. при поверненні до роботи над «Підлітком», який увібрав у себе низку мотивів першої частини «Життя» [2]. Мотиви «Життя» знайдуть собі місце й у романі «Брати Карамазови».

Роман «Підліток» за своїм пафосом — це сповідальний монолог «зацікавленої особи» — позашлюбного сина головного героя (Версілова) Аркадія Долгорукого. У цьому стилістично суцільному плинні часто гарячкових спостережень і висновків можна спостерігати певні домінуючі «текстові атоми» (Енквіст) або «молекули стилю» (Чичерін). До них насамперед слід віднести наскрізні домінуючі образи, антитетику, паремії, прояви ритму прози, прояви таїни, численні гетерогенні асоціації, наприклад, шиллерівські: «Друже мій, це щось шиллерівське!» [3]. Цьому питанню Чижевський присвятив окрему статтю «Шиллер і «Брати Карамазови».

Однією з концептуальних домінант як у творчості Чижевського, так і в структурі «Підлітка» є наскрізний образ *ідея*. У субстанційному характері людського буття *ідея* як текстовий атом набирає різних значень від високого філософсько-етичного до приземлено-натуралістичного, тому що «в людському бутті цілковито особливим чином переплітаються й поєднуються, зрощуються в конкретність... різноманітні форми, сфери і теми буття» [4].

Концепція синтетичного образу *ідея* розкриває себе паралельно у «Підлітку»: у світоглядних висловлюваннях Версілова й у гарячковій метушні та нервуванні Аркадія. Якщо у Версілова *ідея* має чітке філософське осмислення як «ідеал всепримирення ідей», який «стане згодом синтезом усіх шляхів, що їх Європа так довго й уперто випрацьовувала в окремих національностях [4, с. 346-347]», то в Аркадія *ідея* подрібнюється за словами Чижевського, на натуралістичні та ірреалістичні елементи. Версілов мислить усталеними, типологізованими формулами, а в устах Аркадія вона функціонує полісемантично. Бажання розбагатіти, стати Ротшильдом, а отже, самостійним, незалежним від обставин і людей Аркадій називає *ідеєю*. Отже, у цьому сенсі *ідея* — це *мета*, підсилена жагучим меркантильним бажанням. *Утаємничення*, таїна, загадковість - це й мотив поведінки й риса особистості.

Д.Чижевський не визнавав буття без загадок, буття в усіх його проявах: в людині та її вчинках, у перипетіях розвитку держав, у навколишньому середовищі. Для нього неприйнятною була позитивістська доба з людиною без загадок. Роман «Підліток» дає розгорнуте поле утаємничених ситуацій, ідей, вчинків, чуток, сюжетних інтриг, які повинні тримати у постійній напрузі реципієнта. Постійні натяки, незавершені думки, обіцянки розказати щось пізніше, підтекст, неоднозначність оцінок, амбівалентність характерів - все це стає основою, підмурівком виникнення парадоксальних ідей. Чутки, навіть і безпідставні, це також *ідеї*. «Про цю ідею я також чув. Мабуть, дурниці (с. 31). Для підсилення думки Достоєвський дає й французький еквівалент: «En voilà une antre» («Ось ще ідея»).

Суперечливість особистості Аркадія сприяє випромінюванню щораз інших за характером ідей. Одним із сенсів чергової ідеї стає потяг до усамітнення, розриву з суспільством: «Все порвати й піти до себе!.. До себе, до себе єдиного! Ось у чому вся «моя ідея»...» (с. 60). На тлі домінанти *ідея* герой формує своєрідні афористичні узагальнення: «Саме ті ідеї, що простіші за всі, прозоріші за всі, — саме ті й трудно зрозуміти» (с. 65). Зауважимо, що й авторській манері Чижевського властиві своєрідні узагальнення, авторські паремії. У розвідці «Книга як символ космосу» Чижевський створює навіть своєрідні дискурси ланцюжків з афоризмів, які перегукуються з висловами І. Франка: «...книга, як міст, еднає читача з далеким минулим, для автора вона є зверненням до нащадків у майбутньому. Книга — друг читача, «дитина» автора, вона може розрадити чи збурити, заспокоїти, чи приголомшити, вона — інструмент прогресу і водночас жахлива зброя революцій і т.д. » [5]. Авторські паремії — шлях до узагальнення і філософського осмислення життєвого досвіду.

Поступово *ідея* стає в устах Аркадія певним символом, фетишем з багатьма сенсами і при цьому з невизначеним, розмитим головним сенсом. *Ідея* формулюється як «вища ідея», зміст якої витлумачує кожен для себе на власний розсуд: «Спочатку вища ідея, а потім гроші, а без вищої ідеї з грошима суспільство провалиться» (с. 120).

Поступово образ *ідеї* забарвлюється різними мотивами: особистісними, суспільними, філософськими, економічно-меркантильними, мистецькими і, нарешті, - релігійними. Стверджується велич ідеї у зіставленні з сюжетами Святого письма: «А це ще в Біблії діти від батьків ідуть і власне, гніздо фундують... Коли ідея притягає... там є ідея! Ідея головне, в ідеї все...» (с. 131).

Сакральні мотиви поступово поглиблюються у висловлюваннях головних героїв, насамперед Версілова і його позашлюбного сина Аркадія. Нагадаємо, що духовна ідея Дмитра Чижевського спиралася на такі головні постулати, як **історіософський антропоцентризм і релігійність**, джерело яких, вочевидь, Чижевський убачав у духовному

світі Шевченка, зміст якого формулював як **антропоцентрична релігійність** [6]. Відблиск сакральності простежується у висловах афористичного характеру, наприклад, в устах Версилова: «Женевські ідеї — це чеснота без Христа» (с. 173). Для Версилова існують дві ідеї: ідея Бога, а з ним велика ідея безсмертя, і антипод її — ідея атеїзму. Для Версилова всі атеїсти колись були носіями релігійної ідеї, і Версиров болісно переживає їхню зраду: «Ця невдячність, з якою вони розлучалися з ідеєю, ці свистки та шматки болота були для мене нестерпними... і я плакав, за них плакав, плакав за старою ідеєю, і, можливо, плакав правдивими сльозами, без красного слівця» (с. 378).

Ідея як художній образ самодостатнього значення бере участь у творенні тропів (метафор, метонімії, уособлень), впливає на синтаксичний малюнок речення, викликає в уяві культурологічні асоціації: «...стосовно ідей, за які кожен чесний батько повинен був би послати сина свого хоча б і на смерть, як древній Горацій своїх синів за ідею Риму» (с. 174).

Не можна не помітити, що лексема *ідея*, крім загально визначених словникових значень, функціонує в різних дискурсах в оболонках своїх синонімів, зміст яких розкривається текстуально. *Ідея* — це й ідеал, і думка, і душевний порух, і слово в його найвищому сенсі і навіть почуття: «Ідея, тобто почуття, було знову лиш у тому (як і тисячу років перед тим), щоб піти від них зовсім...» (с. 281). Виникає розгалужене лексичне тло, яке до певної міри формує структуровану цілісність роману «Підліток». Зауважимо, що й Чижевський, як правило, охоче звертався до подібних наскрізних доміант концептуального характеру, наприклад, таких, як книга, бароко, душа, «власне місце», буття й багато інших зумовлених часом, місцем, добою, метою, власним душевним станом.

Велич Достоевського, звичайно, не в зовнішній художній вишуканості речення. І Чижевський це прекрасно розумів, хоча сам був поборником досконалої форми, поцінував у творі гармонію форми зі змісту. Але Достоевський притягав його іншим — глибинним психологізмом, проникненням у таїни людської душі. І саме ця байдужість Достоевського до красот стилю, гарячковість і сум'яття почуттів саме й створювали неповторність авторської манери, вона й притягала. Настирливе повторювання образу *ідеї* як доміанти, як правило, болісних думок героїв характерне і для окремих речень, і для абзаців: «Про цю *ідею* я, звичайно, чув, і знаю це; проте я ніколи не говорив із князем про цю *ідею*. Я знаю лише, що ця *ідея* народилася у голові старого князя Сокольського» (с. 189).

Ідея як образ сприймається і як символ саме через наявність у ньому різних сенсів і приховану первісну таїну, як втаємничення поруху душі героя. Така символічна значущість цього образу, його загадковність видається іноді містичною, непідвласною логіці витлумачень. Містичність, загадковність завжди притягали до себе Чижевського взагалі, зокрема в творчості Достоевського, в його романній поезії. Це яскраво видно в його розвідці «Німецька містика в Росії», в якій, проте, він стверджував, що «переміг ідеал побожності, який протистояв ідеалові містичному» [7]. Характерною ознакою символічності образу *ідея* є те, що ідея як така не розуміється сингулярною, а лише плюралістичною. Одноїдейна людина — неповноцінна: «У нього є свої недоліки, безсумнівно, я вам казав уже, саме деяка однойдейність...» (с. 197).

Характер ідеї, її змістове значення натякають на плюралізм ідеї, її історико-філософський підтекст: «Ви мені доводили, що у вас є своя ідея, значніша за Бісмаркову...» (с. 207). Таке визначення характеру *ідеї* передбачає попередні міркування навколо теми (але без конотацій) і уточнення модальності мовців. Це — підготовлена ідея або символ. *Ідеї*, їх сутність, тяжіють переважно до сфер духовності, і такий рух у бік

шляхетності й висоти спостерігається у міру того, як мужніє герой, набирається життєвого досвіду. Але такий шлях проходять не всі герої, трапляються ситуації, коли все відбувається навпаки: прагматизм витісняє з душі шляхетність. Над цим розмірковує Аркадій: «... ця людина неодмінно... займеться «корисним», а шляхетні ідеї відкине без жалю, як помилки та захоплення молодості» (с. 286). Ця думка висвітлює амбівалентний характер ідей у ситуації зіткнення прагматизму і духовності.

Відсутність у людині *ідеї* як духовної категорії — ознака втрати нею ознак особистості й шляхетності. Такій людині не відоме почуття власної гідності, самоповаги. У таких ситуаціях ідея - це ніша в екзистенційному розумінні, куди людина може сховатися, знайти порятунк від негараздів і злої долі. Ідея — це віра. Це відчуває Аркадій, це його *profession de fua*, його життєве кредо, хоча і міняв він ідеї: «Слухай, Ламберт, у мене є «ідея». Якщо не вийде й не одружуся, то я піду в ідею; а у тебе нема ідеї» (с. 360). Те, що лексему *ідея* Достоевський взяв у лапки, вказує на її узагальнений сенс, навіть надсенс. Саме такі ідеї притаманні людям шляхетним, з високим відчуттям обов'язку. Це — якір порятунку.

Проте, в душі Аркадія відбувається своєрідна боротьба ідей, різних за формою і змістом. Людина в цілому шляхетна, порядна, безкомпромісна й любляча, він — раб власних емоцій і навіть настроїв, часом діє лише під впливом обставин, певних ситуацій. І тоді все позитивне в ньому може повернутися або перетворитися на негативне, від'ємне, навіть гидке — його мстивість. Це дасть нам підставу говорити про підлітка як про особистість амбівалентну, а відтак — про ієрархію душ окремої людини. Під впливом образи Аркадій дозволяє вигулькнути з глибин духовності таким нешляхетним думкам: «...нині в нашу добу головне — сама людина, а потім — її гроші. Тобто не гроші, а її могутність. З таким капіталом я кинусь в «ідею, і відомщу» (с. 363). Так виникає в Аркадія «ідея Ротшильда». Тоді багато говорили про п'ятьох братів Ротшильдів, банкірів у провідних столицях Європи, особливо про Джеймса Ротшильда, «паризького», який уособлював у собі добу розквіту грошового капіталу» [8].

Ідея як така, як домінанта, як символ — ознака духовності і, навпаки, духовність обумовлює народження ідеї. Посередньою ланкою стає віра, релігійність. Виникає своєрідна тріада: духовність—ідея—Бог. Але складники здатні переміщуватися залежно від людини, від першого імпульсу. Тут мова йде про матір Аркадія, людину мало освічену, але духовно й душевно багату, здатною продовжувати *ідеї*: «Я прочитав розділ від Луки. Вона не плакала і навіть була не дуже сумною, але ніколи обличчя її не здалося мені таким осмисленим духовно. У тихому погляді її світилася *ідея*» (с. 407). Отже, самодостатня ідея як ознака духовності, ідея-символ з безліччю сенсів.

Численні прояви функціонування стрижневого образу *ідея* в романі «Підліток», формо- і змістотворча пульсація цього образу завершується цілим каскадом ідей — різних і в той самий час модифікацією одною висхідного образу: ідея-ідеал, ідея-думка, ідея-мрія, ідея-мета, ідея-концепт, ідея-стимул, ідея-символ, ідея-таїна і неможливість її однозначного декодування. Виникають ідеї та «надходять до людської душі з вищої сфери, чи то через «натхнення», чи шляхом якоїсь «пошесті»[4, с. 353].

ПОЛИФУНКЦИОНАЛЬНОСТЬ АВТОРСКИХ ПАРЕМИЙ В РОМАНЕ «ПОДРОСТОК» Ф. ДОСТОЕВСКОГО

Е.А. Быстрова

Статья посвящена исследованию функционирования авторских паремий как одного из составляющих поэтикальной парадигмы романной прозы

Ф. Достоевского. Подается анализ в аспекте идей украинских литературоведов, которые исследовали стиль писателя. Учитываются теоретические постулаты Д. Чижевского.

Ключевые слова: поэтика, художественный мир, афоризмы, антропология, сакральность.

THE FUNCTIONS OF THE AUTHOR'S APHORISMS IN THE NOVEL "PODROSTOK" BY F. DOSTOYEVSKY

O. Bystrova

The article deals with the analyzing of the function of the aphorisms as the part of the poetics of the Dostoevsky's novels. There was made the analyzing in the aspects of the Ukrainian literary workers, which investigated the style of the writer. The author of the article included the theoretical research of D. Chyzevsky.

Key words: poetics, artistic world, aphorisms, anthropology, sacram.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Энквист Н.Э. Стили как стратегия в моделировании текста / Н.Э. Энквист // Известия АН СССР, серия литературы и языка. - М., 1988. - №4. - С. 330.
2. Достоевский Ф. Комментарии // Достоевский Ф. Полное собрание сочинений: в 30 т. - Л.: Наука, 1974. - Т. 9. - С. 508.
3. Достоевский Ф. Подросток // Достоевский Ф. Полное собрание сочинений: в 30 т. - Л.: Наука, 1975. - Т.3. - С. 26. Далі в тексті будуть зазначені в дужках сторінки цього видання. Переклад наш.
4. Чижевський Д. Достоевський-психолог // Чижевський Д. Філософські твори: в 4 т. - К.: Смолоскип, 2005. - Т.3. - С. 344.
5. Чижевський Д. Книга як символ космосу // Славістика. Дмитро Чижевський і світова славістика: матеріали наукового семінару.- Дрогобич, 2003. - С. 367.
6. Чижевський Д. Шевченко і Штраус / Д. Чижевський // Слово і Час. - 1999. - №4-5. - С. 39.
7. Чижевський Д. Німецька містика в Росії // Дмитро Чижевський. Філософські твори: у 4 т. - К. : Смолоскип, 2005. - Т.3. - С. 264.
8. Благой Д. Душа в заветной лире / Д. Благой. - М.: Советский писатель, 1977. - С. 484.

Надійшла до редакції 14 грудня 2009 р.